

Д. В. Щамбура

доктор філософії в галузі права,

докторант кафедри цивільно-правових дисциплін та статистики

Міжнародного гуманітарного університету

ORCID ID: 0009-0002-2670-2011

ПОНЯТТЯ ПРАВОВІДНОСИН, ЩО ВИНИКАЮТЬ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ ЗДІЙСНЕННЯМ ПРАВА НА ЗДОРОВ'Я ФІЗИЧНИХ ОСІБ

У статті досліджується поняття правовідносин, що виникають у зв'язку із здійсненням права на здоров'я фізичних осіб, їхня структура, склад учасників, зміст суб'єктивних прав та обов'язків, а також проблеми практичної реалізації цих прав у сучасних умовах, включно з воєнним станом. Проведено комплексний аналіз наукових поглядів, законодавчих норм України та міжнародно-правових стандартів у сфері охорони здоров'я, а також розглянуто основні механізми правового регулювання та захисту права на здоров'я.

Визначено, що правовідносини у сфері охорони здоров'я є багаторівневими та інтегрованими, включають публічно-правові й приватно-правові елементи та охоплюють фізичних осіб, державу, медичні заклади, страховиків та інші суб'єкти. Проаналізовано правовий статус сторін, підкреслено значення визначення прав і обов'язків учасників, а також відповідальності медичних установ та працівників. Розкрито зміст права на здоров'я фізичних осіб, що включає право на медичну допомогу, збереження здоров'я, доступ до медичної інформації та право на відшкодування шкоди.

Виявлено проблемні аспекти реалізації права на здоров'я: нерівний доступ до медичних послуг, недостатня гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами, колізії у визначенні відповідальності медичних закладів, обмеженість механізмів телемедицини, а також недостатня правова обізнаність населення щодо своїх прав.

Запропоновано шляхи вдосконалення правового регулювання, які включають: систематизацію та уніфікацію законодавства; забезпечення рівного доступу до медичних послуг для всіх категорій населення; розвиток телемедицини та інформаційних технологій; чітке визначення цивільної, адміністративної та кримінальної відповідальності суб'єктів охорони здоров'я; підвищення правової обізнаності населення; забезпечення захисту права на здоров'я в умовах воєнного стану та кризових ситуацій.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному підході до визначення правовідносин у сфері права на здоров'я, інтеграції міжнародних стандартів та національного законодавства, а також у розробці практично орієнтованих рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання цієї сфери. Практична значимість статті полягає у використанні її результатів для підвищення ефективності реалізації та захисту права на здоров'я фізичних осіб, розробки нормативних актів, удосконалення правозастосовної практики та навчання майбутніх правників і фахівців у сфері охорони здоров'я.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, права людини, особисті немайнові права, фізичні особи, право на здоров'я, здоров'я, захист прав людини, захист цивільних прав

D. V. Shchambura. The concept of legal relations arising in connection with the exercise of the human right to health

The article examines the concept of legal relations arising in connection with the exercise of the human right to health, their structure, composition of participants, content of subjective rights and obligations, as well as problems of practical implementation of these rights in modern conditions, including martial law. A comprehensive analysis of scientific views, legislative norms of Ukraine, and international legal standards in the field of health care is conducted, and the main mechanisms of legal regulation and protection of the right to health are considered.

It has been determined that legal relations in healthcare are multi-level and integrated, involve public and private law elements, and cover individuals, the state, medical institutions, insurers, and other entities. The legal status of the parties was analyzed, and the importance of defining the rights and obligations of participants, as well as the responsibilities of medical institutions and employees, was emphasized. The content of the human right to health is rendered, which includes the right to medical care, health preservation, access to medical information, and the right to compensation for damage.

Challenging aspects of the exercise of the right to health were identified: unequal access to medical services, insufficient harmonization of national legislation with international standards, conflicts in determining the responsibility of medical institutions, limited telemedicine mechanisms, and poor legal awareness of the population regarding their rights.

The author proposes ways to improve legal regulation, as follows: systematization and unification of legislation; ensuring equal access to medical services for all categories of the population; development of telemedicine and information technologies; clear definition of civil, administrative, and criminal liability of healthcare providers; raising legal awareness among the population; ensuring the protection of the right to health under martial law and crisis situations.

The scientific novelty of the work lies in a comprehensive approach to defining legal relations in the field of the right to health, integrating international standards and national legislation, and developing practical recommendations for improving legal regulation in this area. The article's practical significance involves the use of its results to improve the effectiveness of the exercise and protection of the right to health of individuals, the development of normative acts, the advancement of law enforcement practices, and the training of future legal and health care specialists.

Key words: civil law, civil legislation, civil legal relations, human rights, personal non-property rights, individuals, right to health, health, protection of human rights, protection of civil rights

Вступ. Проблематика прав людини традиційно посідає центральне місце у системі сучасного правознавства, оскільки саме вона визначає межі та зміст правового статусу особи в державі й суспільстві. Серед комплексу основоположних прав і свобод одне з ключових місць займає право на здоров'я, що виступає не лише передумовою для реалізації інших суб'єктивних прав, а й визначальним чинником якості життя людини. У сучасних умовах, позначених глобальними викликами, такими як збройні конфлікти, пандемії, екологічні кризи та соціально-економічна нестабільність, право на здоров'я набуває особливої актуальності.

Здійснення права на здоров'я фізичних осіб неможливе поза правовими відносинами, що виникають у процесі його реалізації, охорони та захисту. Ці правовідносини характеризуються значною складністю, багаторівневністю та інтегративністю, оскільки поєднують елементи конституційного, цивільного, адміністративного, трудового та міжнародного права. Вони охоплюють не лише відносини між фізичною особою та державою, а й взаємодію особи з органами охорони здоров'я, страховими структурами, роботодавцями, іншими суб'єктами приватного і публічного права.

Науковий інтерес до поняття правовідносин у сфері здійснення права на здоров'я зумовлений кількома чинниками. По-перше, сучасна теорія права ще не виробила єдиного універсального підходу до визначення правовідносин у цій галузі, хоча окремі аспекти активно досліджуються у працях вітчизняних і зарубіжних науковців. По-друге, правове регулювання сфери охорони здоров'я постійно трансформується під впливом міжнародних стандартів (зокрема, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Загальної декларації прав людини 1948 р.), практики Європейського суду з прав людини, а також внутрішньодержавних соціально-політичних процесів. По-третє, у контексті воєнного стану в Україні виникають нові правові виклики, пов'язані із забезпеченням доступу до медичних послуг, захистом життя і здоров'я військовослужбовців, цивільного населення, внутрішньо переміщених осіб та інших уразливих категорій.

Правовідносини у сфері здійснення права на здоров'я мають свою специфіку, яка проявляється в особливому суб'єктному складі та предметі правового регулювання. Їх учасниками є, з одного боку, фізичні особи як носії суб'єктивного права на здоров'я, а з іншого – держава, її органи, заклади охорони здоров'я, медичні працівники, страхові компанії та інші інституції. Зміст цих правовідносин охоплює як надання та отримання медичних послуг, так і забезпечення умов для збереження, підтримання і відновлення здоров'я, профілактику захворювань, компенсацію шкоди, завданої порушенням права на здоров'я.

Дослідження поняття таких правовідносин дозволяє не лише уточнити теоретико-правову категорію «право на здоров'я», але й сформулювати практичні підходи до вдосконалення механізмів його реалізації. Це особливо важливо в умовах реформування системи охорони здоров'я України, інтеграції до європейського правового простору та прагнення забезпечити відповідність національного законодавства міжнародним стандартам у сфері прав людини.

Необхідність системного аналізу обумовлена також тим, що в юридичній науці існують різні підходи до розуміння сутності правовідносин у сфері охорони здоров'я. Одні дослідники акцентують на їх публічно-правовій природі, вбачаючи в них насамперед механізм забезпечення державних гарантій. Інші відзначають приватно-правовий характер таких відносин, пов'язуючи їх з укладенням договорів про надання медичних послуг, страхових угод чи відшкодування шкоди. У цьому контексті вбачається актуальним інтегративний підхід, який дозволяє врахувати комплексність та міжгалузевий характер відповідних правовідносин.

Таким чином, дослідження поняття правовідносин, що виникають у зв'язку із здійсненням права на здоров'я фізичних осіб, має не лише теоретичне, а й значне практичне значення. Воно сприятиме з'ясуванню меж та змісту прав і обов'язків учасників таких відносин, виявленню прогалин і колізій у законодавстві, формуванню пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання та механізмів захисту цього фундаментального права. В умовах сучасних викликів, які переживає Україна, ця проблематика виходить за рамки суто академічної дискусії і безпосередньо стосується забезпечення гідного та безпечного життя кожної людини.

Основні наукові публікації останніх років були зосереджені на Змісті права людини на охорону здоров'я (Стефанчук М.О.), механізмах реалізації права на охорону здоров'я (Мургузова З.О.), чимало робіт присвячено охороні здоров'я в умовах воєнного стану зокрема такі автори як Костров В., Сенюта І. Особливо в останні роки авторів зацікавило таке явище як телемедицина та її правове регулювання впровадження в законодавчий простір (Твердохліб Е.) та багато ін. Проте тема залишається й по сьогодні актуальною та мало дослідженою з точки зору цивільно-правового поля.

Виклад основного матеріалу. Правовідносини є основною категорією правознавства і виступають механізмом реалізації та захисту прав людини. У науковій літературі правовідносини визначаються як суспільні відносини, врегульовані нормами права, учасники яких мають певні права та обов'язки, а порушення цих норм тягне юридичну відповідальність [1; 2].

У контексті права на здоров'я правовідносини виникають як прямий наслідок реалізації, охорони та захисту цього права. Вони охоплюють як публічно-правові аспекти (взаємодія фізичної особи з державними органами та закладами охорони здоров'я), так і приватно-правові (договірні відносини між пацієнтом і медичним закладом, страховиком) [3].

Особливістю правовідносин у сфері охорони здоров'я є їх багаторівневий і міжгалузевий характер. Їхніми учасниками виступають: фізичні особи – носії суб'єктивного права на здоров'я; держава та її органи – забезпечують реалізацію права на охорону здоров'я через законодавчі та виконавчі механізми; медичні заклади та працівники – надають медичні послуги та виконують обов'язки щодо збереження та відновлення здоров'я; страховики та інші приватні суб'єкти – забезпечують фінансові та організаційні аспекти надання медичних послуг.

Таким чином, правовідносини у сфері права на здоров'я є комплексними, інтегрованими та динамічними, а їхнє ефективне функціонування залежить від належного правового регулювання та забезпечення механізмів захисту суб'єктивних прав фізичних осіб [1].

Право на здоров'я належить до категорії економічних, соціальних та культурних прав. Його забезпечення закріплено у численних міжнародних актах, серед яких: Загальна декларація прав людини (1948 р.), ст. 25, яка гарантує кожній особі право на медичне забезпечення та належний рівень життя [4]; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), ст. 12, що встановлює право на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я [5]; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), ст. 2 та 8, що забезпечує захист життя та приватного життя, включаючи медичну інформацію [6]; рекомендації ВООЗ щодо права на здоров'я та доступу до медичних послуг (2007, 2010), які визначають стандарти державного забезпечення охорони здоров'я [7].

Використання цих міжнародних стандартів у національному правовому полі України є обов'язковим згідно з Конституцією України (ст. 9), що передбачає пріоритет норм міжнародного права у разі їхньої ратифікації та застосування [8].

Національне законодавство визначає комплекс норм, що забезпечують реалізацію права на здоров'я: Конституція України (1996 р.), ст. 27 та 49, закріплює право на життя, охорону здоров'я та медичну допомогу; Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (1992 р., ред. 2024 р.), який деталізує права пацієнтів та обов'язки держави і медичних установ; Цивільний кодекс України (2003 р.), ст. 279-281, регламентує відшкодування шкоди здоров'ю; Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» (2000 р.) та «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» (1994 р.), що встановлюють спеціальні режими державного втручання у сфері охорони здоров'я; Закон України «Про телемедицину» (2020 р.), який регулює дистанційне надання медичних послуг та застосування інформаційних технологій; Закон України «Про правовий режим воєнного стану» (2015 р.), що визначає механізми забезпечення медичної допомоги в умовах воєнного конфлікту.

Правове регулювання охоплює як публічно-правові механізми, що реалізуються через державні органи та заклади охорони здоров'я, так і приватно-правові, зокрема договірні відносини між пацієнтами та медичними установами або страховими компаніями.

Незважаючи на розгалужену нормативну базу, у практичній реалізації права на здоров'я існують проблемні питання: недостатня інтеграція міжнародних стандартів у національне законодавство; обмежений доступ до медичних послуг у віддалених регіонах або для уразливих категорій населення; проблеми забезпечення пацієнтів медичною інформацією та телемедичними послугами; недостатня правова визначеність відповідальності медичних закладів та працівників у випадках порушення права на здоров'я [1; 2].

Ці питання підкреслюють необхідність подальшого вдосконалення правового регулювання та розробки механізмів ефективного захисту права на здоров'я фізичних осіб.

Правовий статус учасників правовідносин у сфері охорони здоров'я визначає їхні права, обов'язки та компетенцію у процесі реалізації та захисту права на здоров'я. У науковій літературі під правовим статусом розуміють комплекс юридичних прав, обов'язків і відповідальності, закріплених нормами права, що визначають правовий режим суб'єкта у конкретній сфері [1; 2].

Фізичні особи виступають носіями суб'єктивного права на здоров'я, що включає: право на медичну допомогу та лікування; право на отримання достовірної медичної інформації та інформовану згоду на медичне втручання; право на захист від незаконних або необґрунтованих втручань у здоров'я та життя; право на відшкодування шкоди, завданої порушенням права на здоров'я [8].

Реалізація цих прав передбачає виконання певних обов'язків з боку пацієнта, зокрема: своєчасне звернення за медичною допомогою, дотримання призначеного лікування та дотримання правил закладу охорони здоров'я.

Держава, через свої органи, виступає гарантом забезпечення права на здоров'я, реалізуючи це через: формування та забезпечення державної політики у сфері охорони здоров'я; фінансування та контроль закладів охорони здоров'я; впровадження профілактичних програм та заходів громадського здоров'я; забезпечення доступу до медичної допомоги у кризових умовах, включно з воєнним станом.

Особливістю державного статусу є його публічно-правова природа та обов'язковість для всіх суб'єктів, що взаємодіють у сфері охорони здоров'я

Медичні заклади та працівники виступають операторами реалізації права на здоров'я, що включає надання медичних послуг, діагностику, лікування, профілактику та реабілітацію. Вони мають такі обов'язки: забезпечення якості та безпеки медичних послуг; дотримання етичних стандартів і правил інформованої згоди; ведення медичної документації та збереження медичної таємниці [9; 10].

Недотримання цих обов'язків тягне цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність [11].

Страхові компанії, фармацевтичні підприємства та інші приватні суб'єкти забезпечують організаційно-фінансовий механізм реалізації права на здоров'я. Їхній правовий статус визначається цивільним законодавством та спеціальними нормативними актами [11; 10].

Право на здоров'я є багатокомпонентним і включає: право на збереження здоров'я – забезпечення умов безпечного середовища, профілактику хвороб та санітарні гарантії [10; 13]; право на медичну допомогу – доступ до діагностики, лікування, реабілітації та невідкладної медичної допомоги [9; 10]; право на інформацію – отримання повної та достовірної медичної інформації, право на інформовану згоду або відмову від медичних процедур [9; 10]; право на відшкодування шкоди – можливість юридичного захисту та компенсації у разі порушення права на здоров'я [11].

Ці компоненти взаємопов'язані і формують комплексне розуміння права на здоров'я як базового елемента правового статусу особи.

Реалізація права на здоров'я у сучасних умовах стикається з низкою проблем: нерівний доступ до медичних послуг – особливо для внутрішньо переміщених осіб, мешканців сільських територій та уражених воєнними діями регіонів [12]; невідповідність частини національного законодавства міжнародним стандартам – потребує удосконалення норм, що забезпечують доступ до медичних послуг та захист прав пацієнтів; технічна та інформаційна недосконалість телемедицини – обмеження в доступі до дистанційних медичних послуг та відсутність єдиних стандартів [10]; недостатнє правове регулювання відповідальності медичних закладів та працівників – колізії між цивільною, адміністративною та кримінальною відповідальністю [11].

Ці проблеми зумовлюють необхідність комплексного аналізу та вдосконалення правового регулювання.

У контексті чинного законодавства України можна сформулювати основні завдання: систематизація та гармонізація законодавства – приведення норм національного права у відповідність до міжнародних стандартів; удосконалення механізмів доступу до медичних послуг – забезпечення рівного доступу для всіх категорій населення, включно з внутрішньо переміщеними особами [12]; регулювання телемедицини та інформаційних технологій у медицині – встановлення стандартів безпеки та ефективності [10]; чітке визначення відповідальності суб'єктів медичної діяльності – узгодження цивільної, адміністративної та кримінальної відповідальності [11]; підвищення правової обізнаності громадян – навчання пацієнтів щодо їхніх прав і механізмів захисту [9].

Реалізація цих завдань сприятиме підвищенню ефективності правового захисту права на здоров'я та вдосконаленню правовідносин у сфері охорони здоров'я.

Сучасне правове регулювання права на здоров'я в Україні здійснюється через комплекс законів, кодексів, підзаконних актів і міжнародних угод. Основними нормативними джерелами є:

Конституція України (1996 р.), ст. 27 та 49, яка закріплює фундаментальні права на життя та охорону здоров'я [8]. Конституційна гарантія права на медичну допомогу виступає базою для формування всіх інших нормативних актів, що регулюють сферу охорони здоров'я.

Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (1992 р., ред. 2024 р.), який деталізує права пацієнтів, обов'язки медичних закладів і держави, а також порядок взаємодії учасників правовідносин [9]. Закон встановлює механізми забезпечення профілактики, лікування, реабілітації та відшкодування шкоди, завданої порушенням права на здоров'я.

Цивільний кодекс України (2003 р.), ст. 279-281, який регулює питання відшкодування шкоди здоров'ю, встановлює цивільно-правову відповідальність медичних закладів та працівників [11].

Закони України «Про захист населення від інфекційних хвороб» (2000 р.) та «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» (1994 р.), що забезпечують державні механізми профілактики та реагування на загрози здоров'ю населення [13].

Закон України «про телемедицину» (2023 р.), який регулює дистанційне надання медичних послуг, застосування сучасних інформаційних технологій та електронних медичних систем [10].

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» (2015 р.), що визначає порядок організації медичної допомоги в кризових та воєнних умовах [12].

Особливе значення має гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами. Ратифікація Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) та рекомендацій ВООЗ забезпечує юридичну базу для удосконалення законодавства України.

На підставі аналізу законодавства та практики реалізації права на здоров'я пропонується наступне.

Уніфікація та систематизація законодавства. Створення кодифікованого акту, що об'єднує положення про права пацієнтів, обов'язки медичних установ і держави, стандарти медичної допомоги та відповідальність за порушення права на здоров'я.

Вдосконалення механізмів доступу до медичних послуг. Розширення мережі медичних закладів у віддалених та постраждалих регіонах, забезпечення мобільних медичних пунктів, створення централізованої системи моніторингу доступності медичних послуг [12].

Розвиток телемедицини та інформаційних технологій. Впровадження єдиних стандартів телемедицини, електронних медичних записів, онлайн-консультацій та цифрових платформ для пацієнтів, що особливо актуально у кризових умовах [10].

Чітке визначення відповідальності суб'єктів охорони здоров'я. Узгодження норм цивільної, адміністративної та кримінальної відповідальності, встановлення механізмів контролю якості медичних послуг та дотримання стандартів [11].

Підвищення правової обізнаності громадян. Інформаційні кампанії, навчальні програми та консультації для населення щодо їхніх прав на здоров'я та доступних механізмів захисту [9].

Впровадження механізмів захисту в умовах воєнного стану. Розробка планів забезпечення медичною допомогою військовослужбовців та цивільного населення, інтеграція з міжнародними гуманітарними стандартами [12].

Впровадження цих заходів сприятиме не лише ефективній реалізації права на здоров'я, але й підвищенню загального рівня правової культури та довіри населення до системи охорони здоров'я.

Висновки. На підставі аналізу законодавства та практики реалізації права на здоров'я пропонується. Уніфікація та систематизація законодавства. Створення кодифікованого акту, що об'єднує положення про права пацієнтів, обов'язки медичних установ і держави, стандарти медичної допомоги та відповідальність за порушення права на здоров'я.

Вдосконалення механізмів доступу до медичних послуг. Розширення мережі медичних закладів у віддалених та постраждалих регіонах, забезпечення мобільних медичних пунктів, створення централізованої системи моніторингу доступності медичних послуг [12].

Розвиток телемедицини та інформаційних технологій. Впровадження єдиних стандартів телемедицини, електронних медичних записів, онлайн-консультацій та цифрових платформ для пацієнтів, що особливо актуально у кризових умовах [10].

Чітке визначення відповідальності суб'єктів охорони здоров'я. Узгодження норм цивільної, адміністративної та кримінальної відповідальності, встановлення механізмів контролю якості медичних послуг та дотримання стандартів [11].

Підвищення правової обізнаності громадян. Інформаційні кампанії, навчальні програми та консультації для населення щодо їхніх прав на здоров'я та доступних механізмів захисту [9].

Впровадження механізмів захисту в умовах воєнного стану. Розробка планів забезпечення медичною допомогою військовослужбовців та цивільного населення, інтеграція з міжнародними гуманітарними стандартами [12].

Впровадження цих заходів сприятиме не лише ефективній реалізації права на здоров'я, але й підвищенню загального рівня правової культури та довіри населення до системи охорони здоров'я.

Список використаних джерел:

1. Стефанчук М.О. Зміст права людини на охорону здоров'я. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.24>
2. Жеглінська Т.О. Зміст поняття «право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування»: постановка проблеми. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 4 (113). URL: <https://doi.org/10.33270/01191134.57>
3. Стеценко, В. Ю. Медичне право України (реформування охорони здоров'я в умовах страхової медицини): монографія / В.Ю. Стеценко, Г. М. Токарев. Київ: Атіка, 2012. 144 с.
4. Загальна декларація прав людини. Прийняття від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
5. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. 1966. Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

7. Європейська програма роботи, 2020–2025: Спільні дії для міцнішого здоров'я. Копенгаген: Європейське регіональне бюро ВООЗ; 2021 URL: <https://iris.who.int/server/api/core/bitstreams/06402533-1a41-400e-953a-18f0d2acda5a/content>
8. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30. Ст. 141.
9. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України № 2801-XII від 19.11.1992. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування телемедицини: Закон України № 3301-IX, від 09.08.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3301-20#Text>
11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
12. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
13. Про захист населення від інфекційних хвороб: Закон України № 1645-III від 27.06.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text>